

ILMIY-FANTASTIK MATNDA SUBEKTIV MODALLIKNING
IFODALANISHI**Urazmetov Ravshanbek Yuldashovich***Abu Rayhon Beruniy nomidagi**Urganch davlat universiteti, Xorijiy filologiya fakulteti,**Ingliz tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilmiy-fantastik matnlarda subyektiv modallik kategoriyasining lingvistik xususiyatlari, ularning ifodalanish vositalari hamda badiiy-estetik funksiyasi tahlil qilinadi. Muallif subyektiv modallikning muallif nuqtayi nafari, qahramonning psixologik holati va badiiy reallikni yaratishdagi roli haqida fikr yuritadi.

Kalit so'zlar: subyektiv modallik, ilmiy-fantastik matn, modal ma'no, muallif pozitsiyasi, badiiy uslub, lingvopragmatika.

Zamonaviy lingvistika o'z taraqqiyotida ko'plab yo'nalishlarni qamrab olmoqda. Jumladan, pragmatik va kognitiv lingvistika bugungi tilshunoslikning eng ilg'or va dolzarb tarmoqlaridan biri sifatida shakllandi. Bu yondashuvlar til birliklarini faqat formal yoki grammatik tizim doirasida emas, balki ularning axborot yetkazishdagi roli, muloqotdagi funktsiyasi va subyektning (nutq egasining) niyati, ya'ni intensionalligi asosida tahlil qilish imkonini beradi. Endilikda, til vositalari orqali qanday mazmun berilganidan tashqari, mazkur mazmunning qanday tarzda ifodalangani, qanday pragmatik maqsad ko'zlangani ham ilmiy tahlilning obyektiga aylangan.

Shu nuqtai nazardan modallik, ayniqsa, subyektiv modallik tushunchasi alohida ilmiy e'tibor talab qiladi. Subyektiv modallik — bu nutq egasining voqelik haqidagi bahosi, taxmini yoki munosabatini bildiruvchi til hodisasi bo'lib, u badiiy matnlarda estetik va semantik yuklamalarni ko'taruvchi muhim kommunikativ element hisoblanadi. U orqali muallif matnga o'z shaxsiy munosabatini singdiradi, voqealarning ehtimolligi, rostligi yoki muqobilligi haqida o'z qarashini bildiradi. Bu esa o'quvchining matnga nisbatan o'z nuqtai nazarini shakllantirishida muhim omil bo'ladi.

Mazkur hodisa ayniqsa ilmiy-fantastik janrga oid matnlarda keng va rang-barang tarzda namoyon bo'ladi. Chunki bu janr mohiyatan mavjud voqelikni emas, balki tasavvuriy, muqobil yoki ehtimoliy haqiqatni aks ettiradi. Ilmiy-fantastik asarlar odatda real hayotda hali yuz bermagan, ammo muallif tafakkuri orqali ilgari surilgan nazariyalar, hodisalar yoki texnologik kashfiyotlar asosida yaratiladi. Shu sababli, muallif matnda aks ettirayotgan voqealarga nisbatan

o'zining shaxsiy ehtimollarini, taxminlarini va intuitsiyalarini bildirishga majbur bo'ladi. Bu esa subyektiv modallik vositalarining faol ishlatilishini taqozo etadi.

Boshqacha aytganda, ilmiy-fantastik matn voqealari ko'pincha "agar", "ehtimol", "mumkin", "balki", "go'yoki", "taxminan", "ko'rinadi", "tuyuladi" kabi modallik bildiruvchi birliklar orqali o'quvchiga taqdim etiladi. Bu kabi vositalar orqali matndagi voqea-hodisalar shunchaki holat sifatida emas, balki muallifning nuqtai nazari orqali shakllangan muqobil tafakkur mahsuli sifatida ilgari suriladi.

Masalan, quyidagi ilmiy-fantastik mazmundagi gapni olaylik:

"Uning ongini sun'iy tarmoqqa yuklash mumkin edi, ammo bu jarayon hali tajriba bosqichidan o'tmagandi."

Bu jumlada "mumkin edi" modal fe'li orqali voqea faqat ehtimoliy shaklda tasvirlanmoqda. Bu, bir tomondan, voqeani ehtiyotkorlik bilan bayon qilishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, muallifning pozitsiyasi – ya'ni u bu voqeani haqiqat emas, balki ehtimol sifatida ko'rayotgani o'quvchiga yetkaziladi. Shuningdek, bu til vositasi o'quvchiga voqeani shunchaki rost deb qabul qilmaslik, balki uni muqobil variantlar ichida baholashga undaydi.

Shunday qilib, subyektiv modallik, ayniqsa, ilmiy-fantastik matnlarda g'oyaviy, estetik va kognitiv yuklamaga ega bo'lib, matnning umumiy stilistik va semantik strukturasi ichida alohida qatlamni tashkil etadi. Bu qatlam orqali muallif:

O'z nuqtai nazarini bilvosita ifodalaydi;

O'quvchini ehtimoliy yoki nazariy voqelikka tayyorlaydi;

Kelajak tasvirini real voqelikdan ajratadi;

Falsafiy va ilmiy g'oyalarni badiiy shaklda ifodalaydi.

Natijada, subyektiv modallik nafaqat tilshunoslik, balki adabiyotshunoslik, estetik nazariya va hatto psixologiya bilan ham uzviy bog'liq bo'lgan, ko'p qatlamli, kommunikativ-lingvistik hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Tilshunoslikda modallik – bu so'zlovchining voqea-hodisaga, uning haqiqat darajasiga yoki unga bo'lgan munosabatini ifodalovchi muhim semantik kategoriya sanaladi. Modallik asosan ikki turga ajratiladi: obyektiv va subyektiv modallik.

Obyektiv modallik voqea-hodisaning mavjudlik darajasini, haqiqatga mosligini bildiradi. Bunda so'zlovchi o'z fikrini shaxsiy baholamasdan, faqat voqelikni aniqlik bilan bayon etadi. Masalan: "Bugun yomg'ir yog'di." Ushbu gapda so'zlovchi shunchaki fakti qayd etmoqda.

Subyektiv modallik esa aksincha, so'zlovchining yoki muallifning voqelikka bo'lgan shaxsiy munosabatini ifodalaydi. Bunda fikr bildiruvchi shaxs o'z hissiy holatini, ishonch yoki shubhasini, istagini yoki bahosini bayon etadi. Masalan: "Ehtimol, bugun yomg'ir yog'ar." – bu gapda so'zlovchi voqeaga nisbatan taxmin

bildirgan. Shuningdek, subyektiv modallik orqali his-tuyg'ular, emotsiyalar, baholar va shaxsiy pozitsiyalar ifodalanadi.

Demak, subyektiv modallikning asosiy vazifasi — muallif yoki personajning ichki holatini ifodalash, matnga emotsional, baholovchi va ruhiy tus berishdir. Shu jihatdan, u badiiy matn semantikasining ajralmas elementi bo'lib, asar ohangi, mazmuni va o'quvchiga ta'sirini belgilab beradi. Ayniqsa, ilmiy-fantastik janrda sub'ektiv modallik o'quvchini voqealar haqiqatga yaqin yoki ehtimoliy deb qabul qilishga yo'naltiradi.

Ilmiy-fantastik matn o'z tabiatiga ko'ra haqiqat bilan xayolot o'rtasida joylashgan murakkab semantik maydondir. Bu janrda muallif mavjud ilmiy bilimlar asosida kelajakni yoki hozircha noma'lum bo'lgan hodisalarni tasvirlaydi. Shu sababli, o'quvchida "bu haqiqatmi yoki xayolmi?" degan ichki savol tug'iladi. Bunday ikkiyoqlama qabul sub'ektiv modallik vositasida shakllanadi.

Ilmiy-fantastik asarlarda muallif ko'pincha ilmiy taxmin yoki ehtimoliy voqea sifatida tasvir yaratadi, shu orqali o'quvchini ishonch va shubha o'rtasidagi ruhiy holatga olib kiradi. Bu holat janrning asosiy estetik xususiyatlaridan biridir. Masalan, O'tkir Hoshimovning "Qiyomat" asarida insoniyatning texnologik taraqqiyoti va ma'naviy inqirozi tasvirlanar ekan, muallifning ogohlantiruvchi, falsafiy ohangi seziladi. U o'quvchini nafaqat o'tmish va kelajak haqida o'ylashga, balki insoniy qadriyatlarni qayta ko'rib chiqishga chorlaydi.

Shuningdek, jahon fantastikasida ham subyektiv modallik muhim rol o'ynaydi. Masalan, A. Asimov, S. Lem, R. Keyn yoki S. Lukyanenko kabi yozuvchilarning asarlarida "ehtimol", "balki", "ko'rinishidan", "garchi", "bo'lishi mumkin", "tasavvur qilaylik" kabi modal birliklar juda faol ishlatiladi. Bu so'zlar yordamida muallif voqea haqiqatini shubha ostida qoldirib, o'quvchini fikrlash, tasavvur qilish, tahlil qilishga undaydi. Shunday qilib, subyektiv modallik ilmiy-fantastik matnning nafaqat grammatik, balki falsafiy va estetik asosini ham tashkil etadi.

Ilmiy-fantastik matnlarda subyektiv modallik turli daraja va shakllarda ifodalanadi. U leksik, morfologik, sintaktik hamda pragmatik vositalar orqali amalga oshiriladi.

a) Leksik vositalar

Subyektiv modallikni ifodalovchi eng muhim qatlam bu — modal so'zlar va baholovchi birliklar hisoblanadi.

Modal so'zlar: ehtimol, albatta, balki, shubhasiz, go'yo, aftidan, tasavvur qilaylik kabi so'zlar muallifning voqea haqidagi taxmini, shubhasi yoki ishonchini ifodalaydi.

Baholovchi sifatlar: g'ayrioddiy, dahshatli, ajoyib, noma'lum, g'aroyib kabi so'zlar muallifning voqelikka bergan bahosini bildiradi.

Emotsional birliklar: hayratlanarli, qo'rqinchli, sevinchli kabi so'zlar personajning hissiy holatini ko'rsatadi.

Bu leksik birliklar nafaqat semantik jihatdan, balki o'quvchida ruhiy ta'sir uyg'otish orqali estetik maqsadni ham bajaradi.

b) Morfologik vositalar

Subyektiv modallik fe'l mayllari orqali ham ifodalanadi.

Istak mayli: boray, qilay, ko'ray – muallif yoki personajning niyati, umidi ifodalanadi.

Shart mayli: agar bo'lsa, bo'lar edi – taxminiy, noaniq voqealar uchun ishlatiladi.

Buyruq mayli: bor, qil, esla – dramatik urg'u yoki emotsional kuch beradi.

Shuningdek, modal fe'llar (kerak, lozim, mumkin, shart, zarur) ilmiy-fantastik matnda muhim o'rin tutadi. Ular zarurat, ehtimol yoki majburiyatni bildiradi va ko'pincha kelajakdagi ehtimoliy holatlarni ifodalashda ishlatiladi.

c) Sintaktik vositalar

Subyektiv modallik so'z tartibi, inversiya va ritorik so'roq orqali ham ifodalanadi.

Masalan:

“Bu hodisa, chamamda, insoniyat tarixidagi eng sirli voqea edi.”

Bu yerda chamamda modal birligi va ajratilgan so'z tartibi muallifning shaxsiy taxminini bildiradi.

“Nahotki bu haqiqat bo'lsa?” – ritorik so'roq shakli shubha, hayrat va qo'rquvni birgalikda ifodalaydi.

d) Pragmatik vositalar

Subyektiv modallikni yanada chuqur ifodalovchi qatlam bu – pragmatik vositalardir. Bular muallifning izohlari, ichki monologlar, psixologik tasvirlar, o'quvchiga murojaatlar orqali namoyon bo'ladi. Ayniqsa, personajlarning ichki nutqi orqali ularning ruhiy kechinmalari, shubhalari, ishonchlari real holatda tasvirlanadi.

Ilmiy-fantastik matnda subyektiv modallik nafaqat grammatik vosita, balki badiiy-estetik hodisa sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. U asarda quyidagi funksiyalarni bajaradi:

Fantastik ishonchni kuchaytirish - Subyektiv modallik yordamida o'quvchi tasvirlangan voqea real bo'lishi mumkinligiga ishonch hosil qiladi. Modal birliklar o'quvchi tafakkurida ilmiy asos va badiiy xayolot o'rtasida muvozanat yaratadi.

Muallifning falsafiy pozitsiyasini ifodalash - Modallik orqali muallif ilm-fan, texnologiya, axloq va insoniyat kelajagiga oid shaxsiy fikrlarini bildiradi. Masalan, ogohlantirish, tanqid yoki umid ohangi orqali yozuvchi o'z dunyoqarashini ifoda etadi.

Qahramonning ichki kechinmalarini ochish - Modal birliklar personajning ichki dunyosini ko'rsatadi: ularning qo'rquvi, umidi, hayrati, ishonchi yoki shubhalari matnning psixologik qatlamini boyitadi.

Matnning emotsional ohangini belgilash - Subyektiv modallik matnga dramatik, ogohlantiruvchi, falsafiy yoki romantik tus beradi. Shu orqali o'quvchi muallif fikriga hissiy jihatdan yaqinlashadi.

"U fazoga chiqish paytida yuragimda g'alati bir his – qo'rquv bilan hayrat aralash tuyg'u uyg'ondi. Ehtimol, bu insoniyat uchun yangi davrning boshlanishidir..."

Bu jumlada ehtimol so'zi muallifning shaxsiy taxminini bildiradi, shu bilan birga o'quvchida intellektual hayajon uyg'otadi. Qo'rquv va hayrat aralash hissiyot orqali esa matnning sub'ektiv ohangi kuchayadi, o'quvchi esa voqeani haqiqatga yaqin deb his qiladi.

Ilmiy-fantastik matnda subyektiv modallik faqatgina muallifning nutqiy pozitsiyasini ifodalovchi til vositasi emas, balki asarning badiiy-estetik tuzilishini shakllantiruvchi muhim semantik komponent hisoblanadi. U yozuvchiga o'z qarashlarini, his-tuyg'ularini, taxmin va shubhalarini ifodalash imkonini beradi, natijada o'quvchi bilan o'ziga xos muloqot yuzaga keladi.

Subyektiv modallik yordamida muallif real va xayoliy olam o'rtasida ishonchli semantik ko'prik yaratadi. Bu ko'prik orqali ilmiy dalillar va badiiy tasavvurlar o'zaro uyg'unlashadi, natijada asar o'quvchiga ham ilmiy, ham estetik ta'sir ko'rsatadi.

Turli leksik (ehtimol, balki, shubhasiz), grammatik (modal fe'llar, shart mayli, istak mayli) va pragmatik (muallif izohlari, ichki monologlar, ritorik savollar) vositalar orqali ifodalangan subyektiv modallik matnga chuqur falsafiy mazmun, emotsional ohang va tafakkuriy boylik beradi. Shu tariqa, u nafaqat muallifning shaxsiy dunyoqarashini, balki asarning umumiy ruhini, uslubiy yo'nalishini va badiiy-estetik qimmatini ham belgilovchi asosiy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jumaniyozov, M. (2019). Tilshunoslikda modallik kategoriyasi va uning turlari. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
2. Jo'raeva, S. (2020). Badiiy matnda subyektiv modallikning ifodalanish xususiyatlari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
3. Karimova, N. (2018). "Badiiy matnda muallif nutqining lingvopragmatik talqini." // Filologiya masalalari jurnali, №4, 45–52-betlar.

4. Qosimov, B. (2015). Adabiyot nazariyasi: janr va uslub masalalari. – Toshkent: Universitet nashriyoti.
5. Rahmatullayev, Sh. (2017). O'zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati. – Toshkent: Fan nashriyoti.
6. Baxtin, M. (1996). Estetika slovesnogo tvorchestva. – Moskva: Iskusstvo.
7. Lyons, J. (1977). Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press.
8. Palmer, F. R. (2001). Mood and Modality. – Cambridge: Cambridge University Press.
9. Asimov, I. (1983). Foundation and Earth. – New York: Doubleday.
10. Nurmonov, A. (2021). "Til va tafakkur munosabatida modallikning o'rni." // Til va adabiyot ta'limi jurnali, №3, 21–27-betlar.
11. Xudoyberganova, M. (2022). Ilmiy matn pragmatikasi va modallik ifodasi. – Toshkent: Fan va innovatsiya.